

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 45
(18320)

2013 чылдың
апрель 16,
вторник
Садар өртээ 5 рубль

mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Тываның Баштыңының ажил-албаны

http://shyn.ru

ТӨӨГҮНҮН ЭРТКЕН ОРУУН ШИНЧИЛЭЭРИ-БИЛЕ

Тывага 100 чыл бурунгаар болган болушкуннарның тайында шинчилел ажы-агый Шолбан Кара-оол эртемденнерниң кичээнгеин стандартырган.

Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга уштур төөгү материалдарының үндүзүн үндүрер. Ол дугаарда чугаа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң киржилгезинге «Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылы: темге үндезилээн талазы» деп ага эрткен «төгерик столга» атанган. Аңаа көскү эртемденнер, ошол болгаш хөй-ниити ажилдактары, Тываның күрүне университетиниң студентилери болгаш ажилдары олурушкан.

XX чүс чылдың баштайгы он чарын көргүскен солун доктентилерниң дугайында оң жикчилери таныштырып чууаннар. Юбилейлиг ай-хүннү раддырының талазы-биле улуг аңаа Шолбан Кара-оолдуң лекция саналын езуугаар төөгүчү-болгаш архив ажилдактары болган дээрзин Тываның күрүне верситетиниң ректорунун лекчызы, философия эртем-иниң доктору Ольга Хомушкун деглээн. 2014 чылда Тываның болгаш Россияның демнежилгезин болгаш Кызыл хоорайның экилеп тургустунганының 100 чылынга талазы-биле Россияның идентизиниң Чарлыы үнген ага чугаа документилерниң тывышкыны болгаш сай-

«Төгерик стол» үзүнде.

гарылгазы эгелээн. 2012 чылда Тываның Баштыңының Дээди Хуралга Айыткалынга төөгүнүң материалдарын чыып непередир талазы-биле салган сорулганы эртемденнер күрүне чагы кылдыр хүлээп алганнар. Чоокку чылдарда төөгүнүң Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга хамаарышкан документилерни болгаш эртем-тайылбыр ажилдарын чыып үндүрери чугула деп, олар санааннар. 2009 чылдың декабрьда республика Чазааның айтышкынынга дүүшүр ажилчын бөлүктүң кежигүннери Москваның болгаш өске-даа хоорайларның архив-

теринге ажилдап турган дээрзин архив агентилелиниң директору Розалия Арчимбаева чугаалаан. Чоокта чаа тывылган азы чажыт эвес деп санаан документилерде кирген чаа, солун фактыларга үндезилээш, Тываны хайгааралга алган барымдааларны сайгарары эртемденнерниң кол сорулгазы болур деп, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды, филология эртемнериниң доктору Каадыр-оол Бичелдей санаан. Бо айтырыгны өөрениринге сураглыг эртемденнер Николай Сердобов-тун, Юрий Аранчинниң, Владимир Дубровскийниң улуг салышкынын

ол демдеглээн. «Хайгааралга Тываны оң бодунуң дилээ-биле алган дээрзин эртемденнерниң чыып алган материалдары бадыткап турар»-деп, Каадыр-оол Бичелдей демдеглээн.

Төөгү эртемнериниң доктору, ТГШИ-ниң кол эртем ажилдакчызы Николай Моллеров Россия империязының даштыкы политика архивинге болгаш Россия Федерациязының Күрүне архивинге ажилдап келгениниң дугайын чугаалаан. Тываның эртемденнериниң протекторатты чарлаанының дугайында документилер тып аар дээн күзелин боттандырган бис деп дыңнаткан.

ТУРУЖУ БЫЖЫГ

«Кремль рейтингизи» федералдыг төптүң, эң ылаңгыя Россия Федерациязының Президентизиниң аппаратының девискээрлериниң баштыңнарынга бүзүрелиниң демдээ деп санап турар. «Неделя» солунуң апрельде үндүрүлгезинге «Кремль рейтингизиниң» чаа түңнелдерин чарлаан. Ол түңнелдер езуугаар Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 4 баллды ап, быжыг туруштуг удуртукчуларның санынга база катап кирген.

Шинчилелдерни чорудуп турар специалистерниң тайылбыры-биле алырга, рейтингиниң үнелели 1-ден 5 балл аразында. Эксперттерниң айтырыгларына девискээрлер политиказының талазы-биле специалистерниң, хөй-ниити ажилдакчыларның, политологтарның, эрге-чагырга төлээлериниң, социологтарның, журналистерниң харыыларын өөренип көрүп, баллдарны тодарадып турар.

«Кремль рейтингизинге» 5 баллды алырынга республиканың экономиказының берге айтырыглары шаптыктап турар, а ону Шолбан Кара-оолдуң Тываны удуртуп келгени чаңгыс хуусааның дургузунда шийтирилээри белем эвес.

gov.tuva.ru-дан.

Тыва биле Россияның
демнежилгезиниң
100 чыл
болур юбилейлиг
хүнүнге чедир
513
хонук арткан.

«Шынның»

капсырылгазы

«Шын» солунуң редакциязы күрүнениң автономнуг албан чери «Тыва Республиканың хоойлудүрүмнери» капсырылганы Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанының Енисей эргелелинге 2013 чылдың апрель 3-те бүрүткеткен.

«Шын» солунуң «Тыва Республиканың хоойлудүрүмнери» капсырылгасынга Тыва Республиканың хоойлудүрүмнерин, Россия Федерациязының реклама дугайында хоойлужудулгазы езуугаар чарлалдарны тыва, орус дылдарга парлаар.

Амгы үеде кижилерниң ажил-херектери, амыдырал-чуртталгазы хоойлудүрүмнерни ханы билиринден база кончуг хамааржыр апарганда, «Тыва Республиканың хоойлудүрүмнери» капсырылгачонга кончуг ажыктыг боор.

«Шынның» медээзи.

«ШЫННЫҢ» БАЙ-ТАЙГАГА ХҮНҮ

апрельдин 12-де «Шын» солунуң Бай-Тайгага хуну болуп эртти. Аңаа ниитилел-политиктиг солунуң кол редактору Инна Дамба-рак болгаш килдистер акторлары Светлана Чырап, Шаңгыр-оол Су-Алдынай Бады-Хоо киришкен.

Бай-Тайгага кожунуң чагыргазы-бажынынга ужуражылгага уң чагыргазының даргазы Донгак, оң оралакчылары Сертек, Ж.О. Аракчаа болгаш солунуң бүгү албан органдарының удуртукчулары болгон.

Журналистер кожунуң нишчилериниң амыдырал-жыяны, ажил-ижин сонур-дуртукчу бүрүзүнүн илетке-иннааш, тус-туста интервью-алган. Кожунуң чоокта турган чагырга даргазы Шырапович албан органдар болгаш сумулар-биле турар харылзаазын, чоокку

Идепкейлиг бижикчи К.Б. Салчакка «Шынның» шаңналын кол редактор И. М. Дамба-Хуурактың тыпсып турары.

үеде мурнунда сорулгаларының дугайында солунчуларга чугаалаан. «Шын» солунуң редколлегиязының өөрүп четтиришкениниң бижиктерин солун-биле хөй чыл-

дарда быжыг харылзаазы дээш, солун арнынга бедик утка-шынарлыг чүүлдерни бижип турары дээш, идепкейжи бижикчилер — Бараат Иргитович Делег-оол, Тараа Сал-

чаковна Оссур, Любовь Комутовна Күжүгет, Каң-оол Максимович Хүргүл-оол, Көк-оол Байыроолович Салчак оларга тывыскан. «Шын» солунуң кол редактору Бай-Тайгага кожунуң чагыргазының даргазы Ч.Ш. Донгакка, харылзаа белдириниң начальниги И.М. Дүктүг-оолга база почтальоннар И.М. Мөңгө-Байырга, Р.С. Салчакка, Д.Б. Салчакка чон ортузунга «Шын» солуну суртаалдап, оң чагыдылгасынга идепкейлиг киржилгези, дээш өөрүп четтиришкениниң бижиктерин тывыскан.

Кежээ Н.Өлзей-оол аттыг Культура бажынынга «шынчылар» кожунуң чурттакчы чону-биле ужурашкаш, солун чагыдылгасынга болгаш солунуң ажил-чорудулгасынга хамаарыштыр ажык чугааны кылган. «Шынның» деткичилери композиторлар Амур Хоюгбан биле Алена Иомужап оларның концерт-ужуражылгазы-биле «Шынның» Бай-Тайгага кожунуң хуну доозулган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Шаңгыр-оол СУВАҢНЫҢ
тырттырган чуруу.

ЭЗИРТИР СУКСУННУҢ АСПААНЧЕ КИРБЭЭЛИҢЕР

Хоолаан кыйгырыгны тутсун турары.

Делегейде сураглыг нарколог, психиатр Женишбек Болсунбекович Назаралиев бо хүннерде Тывада ажил-агыйжы сургакчылаашкын-биле келген. Эрткен чылдың декабрьда Тываның Чазаа биле Назаралиев аттыг эмнелге төвүнүн аразына ат салган Дугуржулга езугаар профессор маңаа кээп, апрель 12-де бодунуң эмнелгезинге 4 специалисти өөредип алыр сорулга-биле шилилге (кастинг) эрттирген. Бо шилилгеге 30 ажыг наркологтар, терапевтер, психологтар киришкен. Оларның профессионал беткелин бедик деңнелдиг деп, ол түңнээн. Конкурсту эрткен, шилиттинген эмчилер 3 - 6 айларның дургузунда боттарының мергежилин Назаралиев аттыг эмнелге төвүнге бедидер. Өөредилгениң соонда олар Тывага кээп арагадан болгаш наркоманиядан аарааннарны эмнеп эгелээрлер.

Тывага арагалаар чорукка удур демисел талазы-биле Назаралиев докторнуң ажилдал кылган программасында специалистер белеткелни база кирип турар. Ол документи дыка хөй хемчеглер кирген, ында чүггел эмнээшкин эвес, аарыг кичилерниң угаан-меделер, социал, күш-ажыл байдалдарын чогумчалык болдуары, хөй-ниити-биле, уруглар болгаш аныяктар-биле ажилдың аңгы-аңгы угланышкыннарнын кириери база көрдүнген. Женишбек Болсунбековичиниң Россияда бир дугаар тургускан төлөвилелиниң кыска допчулалын кадык камгалалдың, социал албаннарнын, өөредилгениң, культураның ажылдакчылары-биле апрель 12-де Тываның национал музейинге болган учуражылгазынга таныштырган.

Ол ужуражылгага Женшбек Болсунбекович Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның тыва чонга келир салгалдың чаагай чоруу дээш ара-галаашкынга удур кыйгырын таныштырган. Аңаа ТР-нің Баштыңы Ш.В. Кара-оол, Чазак Даргазының оралакчызы А. П. Дамба-Хуурак, Буян башкы, республиканың наркология диспансериниң улуг эмчизи И.О. Бадыргы, журналистер, кадык камгалал адырының ажылдакчылары, нарколог эмчилер, наркология диспансериниң хайгааралында турар аарыг кижилер дээш, оон-даа өске сонуургалдыг чон кээп чыылган.

Аңаа Шолбан Валерьевич Кара-
оол: «Нацияның генофондун артты-
рып алыры — Чазактың база бир
кол сорулгазы. Алкоголизм болгаш
наркомания — ниитилелдин аары.
Ол багай чүүлдер өг-бүле бүрүзүнүн
чоок кижилеринде, төрөлдеринде
бар деп болур. Чоокта чаа Иштики
херектер яамызы-биле түңнэни-
вистиң соонда, кем-херек үүлге-
диглериниң 1/3 кеззэ чүггө арага
ишкениниң түңнелинде, эзириктиң
хайындан бооп турар, дыка чидиг
айтырыг-дыр» — деп демдеглээн.

Ол «Амыдыралдың доктору-биле» таныжып алганынга сеткилинин ханызындан өөрүп чугаалады. Женишбек Болсунбековичинин нациянын кадыын экижидер сорулганы чедип алыр дээн төлөвилелин, программазын чүүлдүгүнүп, ам-даа сүмөлежи, ындыг улангышыкшынныг ажалдаарын чугаалады.

Ж. Б. Назаралиев Ыдыктыг XIV
Далай-Ламаның 2013 чылдың январь
16-да ат салган чагаазын чыылган
чонга номчуп берген.

Далай-Ламадан хоолаан кый-
гырыгны Тываның Баштыңы Ш.В.
Кара-оолга болгаш Буддистер нии-
тилелинин даргазы Буян башкыга

Ж.Б. Назаралиев – Медицина эртемнеринин доктору, Назаралиев атты Медицина төвүнүн президенти, Р. Бойдус эртемнеринин академиясынын корреспондент-члены, Психиктин кадыкшыл талазы-биле бүгү делегей федерациясы – FMH-нин (Спрингфилд, АКШ) кезигүүнү, Төл Азия талазы-биле ISAA-нын (ISAA – арагалаашкынга болгаш наркотиктердин уйдур делегей чергелиг чөвүлөл) (Лозанна, Швейцария) офизинин координатору, Кижиге ынак чоруктун өнүгүшүгө каттыгышкындын (Аламеда, АКШ) кезигүүнү, котиктерден тос-туз уган-медерел» деп бүгү-делегей Федерациянын Президенти, Кыргызстаннын шахмат федерациясынын экс-президенти, ат-сураглыг нарколог, чогаалчы, аянт-тай-ниитичи болгаш телепродюсер.

Ат-сураглыг эмчи-биле ужуражылгада.

THE DALAI LAMA

**Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның
тыва чонга
кыйгырыы**

Эргим тыва чон!

Нийтлелд чурттай турар дыка хөй кижилерниң материалдыг байдалы шаандакы үеге деңнээрге, элээн эки болуп турар. Ындыг турбуже оларның аразында безин аас-кежиин чедип албаан кижилер эвээш эвес. Аныяктар аразында арагадан когарап чоруурларның бүгү делегейде көвүдөп турарын сөөлгү үеге доктаамал дыңнап турар апардывыс. Аңаа Тыва Республиканың база хамааржыры меңээ муңгаранчыг-дыр.

Кижиниң мага-бодунуң сулараарыңа, кырыырыңа болгаш өлүр чоруунга дең-
нээрге, арагалаашкын деп аарыгдан кижги адырлып ап болур шыккажыл. Бодувустуң
сагыш-сеткиливисти шын башкарып өөренип алзывысса, арага ижер чорук кижиниң
иштиги амыдыралының үндезин байдалын тоомчага албайн баар чорук дээрзин
билип алыр аргалыг апаар бис.

Эзирип алгаш, бодуңарны «аас-кежиктиг» апарган деп санаар силер, ынчалза-даа ону улаштыр ижер арга чок апарганда азы шуут элээртей бергениңерде, мурнукузундан безин дора байдалдыг апаар силер. Эзиртип суксун силерниң билииңерни караңгыладып, чогаадыкчы арга-шыдалдарыңарны суларадырынга чедирип турар.

Угаан-сарыылды ажылдадыга чулга ажыктыр саа

Угаан-сарыылды ажалдадырга чүгле ажыктыг эвес, үр үедеги оожургалдың болгаш тодаргай бодалдың оруктарын база айтып бээр. Буянный сеткил, эш-өөрзүрек чорук болгаш өске кижилер дээш сазыш салышкын дээн ышкаш чогумчалыг ынарлары чүгле каас-коя аажы-чаң эвес, бистиң дилеп чоруурувус кадыкшылгага болгаш аас-кежиинге эң быжыг байдалдар-дыр.

Бугу-делегейиң «Наркотик ажыглавас угаан-медерел» деп лигазының ажылын болгаш наркотиктерниң болгаш араганың тургузуп келген айыылы дээш ниитилелдиң дүвүрелин бедидериниң талазы-биле ооң күженишкиннерин магадап тур мен. Арагалаар чоруун каар күзөлдүг тыя кижилерге ооң күженишкиннерин магадап тур мен.

Арагалаар чоруун каар күзелдиг тыва кижилер ону боттандыраар күштү тып алзын дээш мөргүлдеп тур мен. Эзиртир суксуннуң аспаанче кирбээн аныак кижилер оон камгалалдыг болзун.

2013 чылдың январь 16.

тыыскан. Шак мындыг кыска
кыйгырыгларны школаларга
бүрүзүңгө, ажил-албан черлер
кабинеттерге асқылап, чоң а
тарадырын ол сүмеледи. Бир
гырыгже улуг кичээңгейи с
өөреникчилерге диктант, бо
чогаадыглар бижидерин сүм

База бир таныштырар ачуулу – «Наркотиктен даш угаан-медерел» деп Бүгү-деги лигазының чорудуп турары котикке удур MayaPlanet (санскриттен очулдурага «күзел») Интернет-төлевиле. төлевилелдин сорулгазы – иделге наркотиктерни чакыт турар кижилерин амыдыра көргүзери, чонга наркоман дугайында база ону ажыглап тур наркоманнарның болгаш олар оок кижилеринин шын, ажык гаазын дыңнаары. 4 номиначурук, фото-чурук, видеоро болгаш миннишкинни чутуучыл дургузунда бо Интернет-гелгере 97 чурттар аразына муң киж и киришкен. Амгы иделгелге Кыргызстанда школада, университеттерде, музейлерделеттинген, оон Казахстан, Афганистанче дамчып чорутул. Делгелги Тываже бо чакыны куулун екпел, тыва чонга көргүзүмчи аазаан.

Национал музейге болган
ражылга үзінде сураглыг
нарколог диспансерниң учед
аарыг кижилерни болгаш база
хуу айтырыгларлыг келген
хүлээп ап, консультациины бер

Алдын-Херел АПЫКААНЫ
тырттырган чириктары.

БЕДИК МЕРГЕЖИЛИНГЕ ТӨЛЕПТИГЛЕР

Мөөрей, мөөрей...

Социал десант

Республиканың «Деткимче» төвү «Социал десант» деп акцияны бөгүн эгелзэн.

Ооң кол сорулгазы — чурттаар оран-бажыны чок кижилерге дузалап, оларга часкы идик-хепти үлөп, чөмгөрип, чундуруп, баштарын таартып, кадыының байдалын хынап, бир эвес оларның аразында аарыг-аржык кижилер бар болза, эмнедириниң хемчеглерин алыры дээш, өске-даа дузаны көргүзөр.

«Социал десантыны» эрткен чылын база чоруткан. Ынчан хөй тоянчы кижилерге идик-хепти үлөп, ашкарып-чөмгөрип, душка чундуруп, 153 кижиниң бажын

таартып, 10 кижини эмнелгелерге чоруткан, 42 кижиге документилен кылдыртып бээринге дузаны көргүскен. Тоянчы чуртталгадан адырлыр күзөлдиг кижилерге дузаны социал десант соонда-даа көргүскен.

«Социал десант» деп акцияга белеткел каш хонук бурунгаар эгелзэн. Доктаамал чурттаар чери чок кижилерге үлөп бээр идик-хеп бөгүнгө чедир элзэн хөй чыг-дынган, чурттакчы чон идик-хепти «Деткимче» төпке эккеп турар. Төптүн адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың №136.

«Шынның» корр.

Өрттерни болдурбас дээш

Апрель 15-тен май 15-ке чедир өрттерге удур тускай байдалдыг айны республиканың девискээринге Тываның Чазааның айтышкыны-биле чарлаан.

Ооң кол сорулгазы — чурттакчылыг черлерни, өчүнүн шупту хевирлериниң объектилерин чазын болгаш чайын өрттерден камгалаары. Республиканың Чазааның бадылааны хемчеглер езугаар апрель 20-ге чедир муниципалдыг девискээрлерни боктан болгаш кургаг оът-сигенден аштаар, аргыаш чоогунда чурттакчылыг черлерни, малчын коданнарны, фермер ажил-агыйларны, сүт-бараан фермаларын долгандыр, электри

болгаш харылзаа шугумнарын дургаар черни аңдарып, өртке удур дилиндерни кылыр.

Өртке удур федералдыг албан черлериниң ажилдакчылары тус чер администрацияларының төлээлери-биле кады чурттакчылыг черлерге, огород-сад эштежилгелеринге болгаш чоннун дыштаныр девискээрлеринге дежурныйлаашкынны организаастап, бок өрттедирин, одаглар кыпсырын болдурбас ужурлуг.

Өрт өжүрери-биле суг сордуруп алыр объектилерни, суглуг черлерге оруктарны Онза байдалдар яамызының республикада эргелели хынаар.

Оруктар септелгези

Республиканың орук-транспорт сайыдының дужаалы-биле Тываның регионалдыг болгаш муниципалдыг чергелиг элзэн каш оруктарын түр када улуг чүжүктүг автомашиналар чорурун кызыгаарлап дуглаан. Оларның хуусаазын оруктарның шывыының болгаш черниң чымчааның аайы-биле аңгы-аңгы үелерге доктааткан.

Апрель 9-тан май 14-ке чедир Кызыл — Сарыг-Сеп, апрель 15-тен май 14-ке чедир Кызыл — Ак-Довурак, Абаза — Ак-Довурак, Чадаана — Хандагайты, а ол ышкаш кожууннар төптеринче: Тээли, Бай-

Хаак болгаш Хову-Аксынче оруктарны дуглаар. Туран—Тоора-Хем, Бояровка—Тоора-Хем аразының асфальт-биле шыптынмаан оруктарын апрель 22-ден май 24-ке чедир дуглаар.

Бир эвес аргыжары азы бараан сөөртүрү албан апар таварылгада оруктарга чедирип турар карылганы төлээр апар, Тоора-Хемден Кызылга чедир ол 80 муң рубль болур.

Кызыгаарлаашкын пассажирлер, медицина болгаш ветеринария дериг-херекселдери, почта, үрезин, газ, а ол ышкаш онза байдалдарның уржуктарын чайладырынга азы болдурбазыга ужур-дузалыг сөөртүлгеге хамаарышпас.

Аныяк сайгарлыкчыларга өөредилге

Бай-Тайга кожуунга ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле болгаш спорт яамызының бөлүк ажилдакчылары аныяк сайгарлыкчыларга улуг деткимчени көргүзүп, өөредилге семинарны эрттирген.

Аңаа оралакчы сайыт О.В. Любимова «Тыва Республикада аныяктар политиказының концепциязының боттандырышкыны» деп илеткелди кылган. Ол-ла яамының килдис эргелекчизи О.С. Ооржак «Аныяктарны сайгарлыкчы чорукче хаара тударының комплекстиг программаның дугайында» илеткелди кылган.

Ажыктыг болгаш өөредилге семинарның киржикчилери — Бай-Тайга кожуунун аныяк сайгарлыкчылары, илеткелдерни

дыңнаан соонда, О.Любимова болгаш О.Ооржак олардан хөй айтырыгларны салып, тодаргай харыыларны алган.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының сайгарлыкчыларга деткимче фондузунун даргазы А.С. Аралчыт амгы үеде кожуунун аныяк сайгарлыкчыларының ажил-херектериниң байдалы-биле аалчыларны таныштырган. Оларның ажылында шиитпирлеттинмийен турар нарын айтырыгларынга хамаарыштыр чыылганнарның салган айтырыгларына ол харыылаан.

Чаа билиглер-биле чөпсегленген, арга-дуржулга алган аныяк сайгарлыкчыларның ажил-ижи бүдүгүр-ле болзунам.

Көк-оол САЛЧАК,
башкы.

Тээли суур.

Дуун, апрель 15-те, Кызыл М.А. Бухтуев аттыг ортумак школаның кураалдар залында «Тыва Республиканың чылдың башкызы — 2013», «Тыва Республиканың чылдың кижизидикчи башкызы — 2013», «Тыва дыл болгаш литература-ның тергини башкызы — 2013» база «Тускай коррекциялыг ниити билиг школазының тергини башкызы — 2013» деп республиканың регионалдыг чадазының мөөрейи адырлыг байдалга ажыткан.

Башкылар мөөрейиниң ажы-айымына республиканың кожуун-сумуларының школа, кураалдар база школа-интернатының адын камгалаары-биле мөөрейиниң муниципалдыг чададан шилиттинген башкылар үч-биле төлээп чедип келген. Адың болур мөөрей чыл келген улам сайзырап-хөгжүп база кижикчилер саны немежип турары үчүг болбастың аргазы чок. Аныяк киржикчилерниң ара-када эр хиндиктиг башкыларның немежип турары база өөрүнчүг.

Республика чергелиг мөөрейиниң байырыг ажыдышкынын тус школаның директору, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Р.Н.Хайманова сөс ап, чыгып келген аалчыларга байыр чедирбишаан, киржикчилерге чедишкенин күззэн. База ол ышкаш ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының өмүнээзинден байыр чедирбишкениниң чылыг сөстөрүн сайыттың оралакчызы Т.Н.Тогочакова чугаалаан. Ол: «Башкылар мөөрейи дээрге, өөредилге адырының онза байырлалыдыр. Чаа федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттары ниити, немелде болгаш школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинде чугула болганда, бистен бедик деңгелдиг мергежилди негээр. Бистин ажы-төлүсү бедик шынарлыг билиглиг болзун дээш харысалгавыс улуг. Башкылар одурунда аныяк башкыларның немежип турары — республикада өөредилге адырының «аныяк» апар чыдарының херечизи. А ол дээрге бедик мергежилдиг, арга-дуржулгалыг улуг башкыларны солуг аныяк салгал бар дээрзинге идегел улуг. Киржикчилерге чедишкенин күзедивис. Силерниң бо хүнде, бо залда чедип келгениңер — силерниң тирилелгениңерни көргүзүп турары ол-дур. Силер — тергини

деп атка төлептиг силер» — деп демдеглээн.

Бедик аалчыларның чылыг-чымчак күззешкенин соонда мөөрейге киржир эргени чаалап алган республиканың 86 башкызын таныштырган. «Тыва Республиканың чылдың башкызы — 2013», «Тыва Республиканың чылдың кижизидикчи башкызы — 2013», «Тыва дыл болгаш литература-ның тергини башкызы — 2013» база «Тускай коррекциялыг ниити билиг школазының тергини башкызы — 2013» деп аттарга эң-не төлептиг башкылар билиг-мергежилдин бараалгадып, боттарының арга-дуржулгаларын херек кырында бадыткаарлар. Ооң түннелинде республиканың башкыларының аразындан бедик мергежилдиг тергини башкы деп атка төлептиг болур башкыларны тус-тузунда илередир.

Байырыг хемчегни Кызылдың №1 школазының салым-чаяанныг өөреникчилери концерт программасы-биле каастаан.

Мөөрейниң киржикчилеринге улуг-улуг чедишкенин күзедивис.

Валерия КОНГАР.

Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруу.

Мөөрейниң киржикчилери.

УДУРТУКЧУЛАРНЫ ТОМУЙЛААН

Республиканың Кадык камгала болгаш социал кулде яамызын Кадык камгала яамызы болгаш а-ажыл болгаш социал кулде яамызы деп ийи албан черинге чаргадан республиканың Чаа составы немешкен. Республика Баштыңының Чар-еэзугаар кадык камгала дыйга Орлан Эрес-оолович камгала томуйлаткан. Орлан Донгак чылдың март 27-де Чадаанага төртүтүнген, Москваның 2-ги медицина индунун доозукчузу. 1993 чылда ол хоорайга республиканың эмнелгезинге интернатура кан. Республиканың №1 эмнелгезинге нейрохирург, Россия-

ның медицина академиязының нейрохирургия кафедрасының организакчызы, №1 эмнелгениң нейрохирургия салбырының эргелекчизи болуп ажылдап турган.

Чаа сайытты таныштырып тура, Шолбан Кара-оол Орлан Донгактың кандидатуразын хөй кижилер-биле сайгарып чугаалашкан деп дыңнаткан.

—Кадык камгала системанын чаартырының талазы-биле хөй-хөй хемчеглер оон удуртукчузун хынамчалыг шилирин негзэн. Республика 2 миллиард хире рубльди шигээдип алыр. Кадык камгалага ол хире хөй акша кажан-даа кирбээн. Оон-даа хөй айтырыглар бар—деп, ол уламчылаан.

Сайыттың бирги оралакчызынга Белекмаа Доржуева Монгуш томуйлаткан. Ол 1965 чылдың январь

1-де Кызылга төртүтүнген, 1987 чылда Красноярскиниң күрүнениң медицина университетин дооскан. Республиканың №1 эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызынга, республика поликлиниказының эргелекчизинге ажылдап турган.

Күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының хүлээлгезин күүседир кылдыр Мерген Дадар-оолович Ооржакты томуйлаан. Ол оон мурнунда кадык камгала болгаш социал хөгжүлдө сайыдының оралакчызы турган. Ооң бирги оралакчызының хүлээлгезин Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар күүседип эгелзэн. Ол Тыва Республиканың Чонну ажылга хаара тудар агентилелдин удуртукчузунга ажылдап турган.

ТР-ниң албан-езуунун сайызындан.

ГЛОНАСС канчаар ажылдаарыл?

номчукчуларга таныштырып көрүңер.

— Күрүнениң автоорук хайгааралының Тыва Республика талазы-биле девискээр килдизининг 2002 чылда ажылдап эгеледим, 3-кү категорияның специалисти мен. Россияның транспорт хайгааралының 2009 чылдың август 12-де № ВП — 913 фс үндүргөн дужаалы-биле «Күрүнениң автоорук хайгааралы Красноярск крайның талазы-биле Тыва Республикада болгаш Хакасияда Федералдыг албан черлерининг регионнар аразында эргелели» деп ат-биле эде адаан. Россия Федерациязының үндөзүн хоойлуларга болгаш норма-чижектер актыларына даянып тургустунган. Эргелел дараа-зында девискээрлер айы-биле чардынып турар: Красноярск край, Тыва Республика болгаш Хакасия. Күрүнениң автоорук хайгааралының бүрүн эргелерининг кол-кол угланышкынары:

- Тускай чөпшээрел бижик талазы-биле, 8 кижиден хөй пассажирлер олуртурунга база чүк сөөртүрүнгө автомашина бүрүнү-биле четче дериттинген турар ужурулуг. Бо ажыл-чорудулга хуу сайгарлыкчыларга, чүк сөөртүп турар чолаачыларга болгаш албан черлеринге дорт хамаарылгалыг.
- Сагыыр ужурулуг дүрүмүгө дүүшпес болза, чөпшээрелди түр үде соксадып болур. Хоойлу-дүрүмге дүгжүп турар болза катап база

Хыналданың кол угланышкыны: орук ажыл-агыйыңга корум-чурумну экижидер сорулга-биле база чолаачы кижилер дүрүмүңү эки сагып чорууруңга ажылды угландырып турар. А бир эвес дүрүмүңе чагыртпайн, чөпшээрел чок автомашина башкарып чоруур болза, торгаал онаарын хоойлуда кириген. Албан черлеринге — 400 муң рубль, хуу сайгарлыкчыларны 50 муңдан 100 муң рубльге чедир торгаар.

гаш космос ажыл-чорудулгазының өске түнелдерин ажылдавышаан, Спутник дамчыштыр хайгаарал системанын шынгадырып республиканын тускай сорулгалыг программанын төлөвилелин ажылдап кылып турар. Ол төлөвилелде регионун эртем-шинчилел төвүн тургузарын болгаш аңаа эргежок чугула акша-хөрөңгини тускайлаарын чугула деп көргөн.

Чонну аргыштырып турар болгаш чүк сөөртүп чоруур машина чолаачылары тускай чөпшээрел бижиктиг (лицензия) болгаш сагыыр дүрүмнерлиг болур. Бо ажыл талазы-биле күрүнениң автоорук хайгааралының Тыва Республикада девискээр килдизининг начальниги Альберт Михайлович Аңчы-биле ажыл-чорудулгазының дугайында чугааны кылдым.

— Альберт Михайлович, ажыл-чорудулгаңар дугайында

хыналданы эрткеш, чөпшээрелди ап болур эргелиг.

• Чонну аргыштырар болгаш чүк сөөртүрү автомашиналарның (Газель, автобус, улуг чүк машиналары) техниктиг байдалы эки болур ужурулуг.

• Федералдыг хайгаарал албан чери даштыкы күрүнелер-биле чонну аргыштырарын база аар чүк сөөртүлгезинге кады ажылдажылганын керээлерин кылып турар.

• Даштыкы чурттар-биле аразында чүк сөөртүп турар чолаачылар шынзылгалыг болур.

• 2013 чылдың январь 1-ден эгелеп кывар-чаар материалдар дажып турар чолаачыларга шынзылгал берип эгелзэн. Ону алырда өөредилге эртери негеттинип турарындан Кызылдың автоорук техникумунга кичээлдер үезинде алган билиглериңге үндезилеп тыпсыр.

• Күрүнениң автоорук хайгааралының

Күрүнениң автоорук хайгааралының Тыва Республикада девискээр талазы-биле килдизининг начальниги А.М.Аңчы.

ралыңга хамаарыштыр үндүргөн хоойлу-дүрүмнерни сагыыры чугула.

— Күрүнениң автоорук хайгааралы кандыг-кандыг хыналдаларны чорудуп турарыл?

— Күрүнениң автоорук хайгааралының Тыва Республика талазы-биле девискээр килдизининг чөпшээрел алган хамаатыларны РФ-тин норма-чижектер актыларын езугаар база Федералдыг албан черининг үндүргөн доктаалдарында даянып алгаш, хыналданы үргүлчү чорудуп турар. Хыналданың кол угланышкыны: орук ажыл-агыйыңга корум-чурумну экижидер сорулга-биле база чолаачы кижилер дүрүмүңү эки сагып чорууруңга ажылды угландырып турар. А бир эвес дүрүмүңе чагыртпайн, чөпшээрел чок автомашина башкарып чоруур болза, торгаал онаарын хоойлуда кириген. Албан черлеринге — 400 муң рубль, хуу сайгарлыкчыларны 50 муңдан 100 муң рубльге чедир торгаар. Хыналда үезинде хоойлу-дүрүмнү сагыбайн, чөпшээрел чок чоруп турарлар хөйү-биле билдинип турар. Бистер ОШАЧКИ (орук шимчээшкенин айыыл чок чоруунун күрүнө инспекциязы) ажылдакчылары-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар бис. Олар орукка машиналарны тургузар, а бис оларның документинин болгаш машинаның техниктиг байдалын база чүктү хынаар эргелиг бис. Хоорайның кудумчуларында чонну аргыштырып турар «Газель» машиналар чолаачылары чурумга чагыртпайн, улусту хөйү-биле олуртуп турарлар. Аргыжып турар чон база-ла хос олут бар, чок-даа болза, «чүткүп» киргеш, туруп алган чоруп турарлар. Бир талазында, ажыл-агыйыңдан, школа, садиктен озалдавас дээш база ындыг. «Газель» чолаачыларының эң не кол документизи — чөпшээрел (лицензия) алыры албан. А бир эвес чөпшээрел чок таварылгада торгаалга онаажыр, машинаның улус дажыыр эргези чок болур. «Газель» чолаачыларына улуг автобус садып

алырын сүмелээр-дир мен. Хоорай чагыргазы кудумчуга чоруур улуг автобустарының санын көвүдөдир болза, корум-чурум айтырыы эвээжээр боор. Хыналданың хевирлери аңгы-аңгы болур: документ хыналдазы, карак-биле хынаары болгаш чөпсек-херексел-биле хыналданы чорудары.

— Ол талазы-биле тодаргай тайылбырлап беринерем, Альберт Михайлович.

— Документ хыналдазы дээрге — чолаачы кижилер бодун бадыткаар (паспорт, машина башкарып шынзылгалын) документилерин көргүзери албан. Чон аргыштырып турар чолаачылар болгаш чүк дажып турарлар шупту документизин бодунга ап алгаш чоруур болза, эки. Чүк дажыыр автотранспорт хыналдазының дүрүмнери: чолаачының документилери, машинаның кири бижиткен херечилели (күрүне дугаары, машинаның модели, чылы, дугаары (VIN); чүдүрүп алган чүгүнүн документизи, чөпшээрели

турбас боор деп бодаар мен.

— Чолаачылар чон алырда, каяа чедери кандыг документилер алыр?

— Күрүнениң автоорук хайгааралының Тыва Республика талазы-биле девискээр талазы-биле Кызыл хоорай, Калинин адреске чедип келгеш, арга-аппа болур. Машиназының талазы-биле эки турар ужуру бодунун талазындан документилерин четчелеп алгаш, албан. Чон аргыштырып турар чолаачылар чөпшээрелди база катап сагындырып ол Бистер шупту албан черлерини харылзаалыг ажылдакчылар бис. Машиналар санын хыналдалар үргүлчү чорудуп турар. Чөпшээрел алыр хамаатылар талазы-биле эки харылзаалыг надый олур мен.

— Чонга кандыг аргыштырар кадар силер, Альберт Михайлович?

— Чолаачы пассажирлер

Хоорай чагыргазы кудумчуга чоруур улуг автобустарының санын көвүдөдир болза, корум-чурум айтырыы эвээжээр боор.

(кайыын келген, кайнаар чедирер, эртер оруунун шимчээшкени). Ийи таланың чөпшээрел бижиктери. Карак-биле хыналда (визуальный), маңаа эң-не кол херексел — «тахмограф» (навигатор). Чолаачы кижилер бүрүзү ол херекселди ажылдаары чугула. Тахограф — дыштанып турар үезин (шагын), ажылдап турарын, орук кыдыында чоок-кавы черлерини шуптузун кири бижип, көргүзүп турар херексел-дир. Хыналда үезинде тахографтан көрүптөри эптиг болур. Автобустарга карак-биле хыналда чуруму: эртер оруунун эгезин болгаш төнчүзүн улуг үжүктөр-биле бижээн бижиктиг болур (Чижээ: Кызыл — Ак-Довурак...), автобуска олуттар санын хынаар, оларның чүгүн шын шыгжал алганынга база хыналданы чорудар. Чөпсек-биле хынаары (инструментальный) дээрге — автомашинага чүктү шын, дүрүм езугаар чүдүргени дээш хыналданы (ОШАЧКИ болгаш каайлы черлеринге) чорудуп турар (чүктүң килиниң хыналдазы). Хыналда үезинде дүрүм сагываан чолаачыларга сагындырылгаларны берип, торгаалды онаап турар. Даштыкы чурттарже чүк сөөртүлгезининг хыналдазын каайлы черлеринде чорудуп турар. Чолаачы чүгүн шын чүдүрүп алыр ужурулуг, деңизин аар кылдыр чүдүрбес. Машинаның техниктиг байдалы (рулю, дугуйлары болгаш оон-даа өске чөпсек-херексел) эки турар ужурулуг. Бир эвес техниктиг байдалы эки эвес болза, кайнаар-даа чоруурун чөпшээрес. Кайы-даа талаже чон аргыштырып турар чолаачылар болгаш чүк сөөртүкчүлери дүрүмнерни сагып чоруур болза, орукка озал-ондак

сагындырар ужурулуг: кайы-даа чорудуп алыр, билетур, ону хыналда үезинде көргүзөр. Аар чүк сөөртүп турар чолаачылар чүгүнүн кылдыр чүдүрбес болза эки сүмелээр чагыым бар: «Газель» маршруттарына олуртуп пассажирлер хомудалдыг билдиришкенин бижиме кирип болур. Билдиришкенин машинаның дугаарын, шагын гаш хүнүн албан демдегледир ат-сывын биживейн барып. Бистер ол билдиришкенин алгаш, пландан дашкаары даны шүүгү ажылдакчылар чорудуп болур бис. Кара тур кудумчулар кезип, ОШАЧКИ дакчыларындан дезип чорут озал-ондак болза канчаары эвес олурган пассажири кезип болза, чолаачы дузаламчы төлээр апаар. Ынчангаш чурумну сагыырын чолаачы болгаш чонга чагыыр-дир. Хүнден хүнге соталыг тел интернет четкизи улам-на сайн турар. «Улуг хемчээлди» Спутник дамчыштыр хайгаарал системанын шынгадырып республиканын тускай сорулгалыг программанын төлөвилелин ажылдап турар. Бистинг ажыл-чорудулга интернет таварыштыр база кезип сагындырар.

— Интервью берген дээш четтирдим.

Анисья ТЮМЧУГААЛ

Алдын-Херел АПЫКАА тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Чеди-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының 2012 чылдың 12.07-де №34/197-09, 34/198-09 болгаш 34/199-9 шийтирлерин күш чок болдурарының дугайында

2013 чылдың март 26 №62/309-6 Кызыл хоорай

2002 чылдың июнь 12-де «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелерининг болгаш референдумга киржир эргелерининг кол-кол магадылалдарының дугайында» №67-ФХ Федералдыг хоойлунун 23 чүүлүнүн 10 пунктузунун «а» иштиги

пунктузунга, «Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 9 чүүлүнүн 2 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Чеди-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының хүлээп алганы 2012 чылдың 12.07-де «2011 чылдың декабрь 12-де Чеди-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының №236 шийтирин күш чок болдурарының дугайында» №34/197-09, 2012 чылдың 12.07-де «2011 чылдың декабрь 12-де Чеди-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының №243 шийтирин күш чок

болдурарының дугайында» №34/198-09 болгаш 2012 чылдың 12.07-де «2011 чылдың декабрь 12-де Чеди-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының №234 шийтирин күш чок болдурарының дугайында» 34/199-9 шийтирлерин сайгарып көргөш, 2002 чылдың июнь 12-де «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелерининг болгаш референдумга киржир эргелерининг кол-кол магадылалдарының дугайында» №67-ФХ

ФХ Федералдыг хоойлунун 23 чүүлүнүн пунктузунун «к» иштиги пунктузун уду болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Чеди-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының 2012 чылдың 12.07-де №34/197-09, 34/198-09 болгаш 34/199-9 шийтирлерин күш чок болдурар.

2. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» солуннарына лаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА

ОНЗАГАЙ-ЛА «ОНЗАГАЙ»

Өг-бүле бизнесси

Бичии салым-чаяанныгларга деткимче

Тывада күрүнениң немелде өөредилге тургузуунда 30 муң бичии уруглар болгаш аныктар хаара туттунган 76 албан чери кирип турар.

Оларның ажил-чорудулгазының кол углаышыкыны уран чүүл, эртем-техниктиг, спортчу, турисчи-чурт-шинчилел, эколог-тут-биологтут. Бо албан черлериниң хөй кезин идепкейлиг ажил-чорудулгазын республика деңгелинде чорудуп турар. Чижээлээрге, Республиканың уругларның техниктиг уран чүүл төвү өөредилге албан черлериниң уругларының болгаш элээди уругларның аразына «Мергежээн-нер хоорайы» деп мөөрейни база «Уруглар, техника, уран чүүл» чаңчылчаан фестивалды чылдың-на эрттирип турар.

Уругларны уран чүүлге, билип алышыккына бурунгаарлаашкынны хандыраары база немелде өөредилге салым-чаяанныг уругларны илередиринге болгаш оларның чогадыкчы чоруун хөгжүдеринге дузалыг. Немелде өөредилге албан черлериниң кижизидикчилери аңгы-аңгы маргылдааларның, мөөрейлерниң тиилекчилери болгаш дипломантылары болуп үнүп турар. Уруглар-биле ажилдың бо углаышыкынының чугула ужуру-уткалыын барымдаалап, Тываның Чазаа 2018 чылга чедир немелде өөредилге ачы-дузазының шынарын болгаш үр-түннелдин бидидери-биле хемчеглериниң комплекстиг планын бадылаан.

2012 чылда Тывага 5 хардан 18 харга чедир 72,5 муң уруг санаттынып турган. Оларның немелде өөредилгениң аңгы-аңгы хевирлеринге 42 хуузу хаара туттунган турган. 2018 чылда чурт-такчы чонун бо категориязының саны 88,2 муң кижиче бээр. Ындыг турбуже хөгжүм, уран чурулга, спортчу школаларга болгаш оон-даа өске бөлгүмнерге өөренир уругларның саны 30,5 мундан 66,2 мунга чедир, тодарагайлаарга, ийи катап улгады бээр.

Башкылар саны 1049-тан 1080-ге чедир шоолуг эвес не-межир. Ынчалза-даа башкылар-ның шалың акшазы 2018 чылга чедир республиканың башкы-ларының шалыңының ортумак кезээниң деңгелинге өзе бээр. Немелде өөредилгениң хөгжүл-дезиниң талазы-биле хемчег-лерниң боттандырылгасынче 2013 чылдан 2018 чылга чедир ниитизи-биле 2,8 млрд. рубльди шилчидери планнаттынып турар.

Шаандан тура тыва кижиче аалчызын дөрже ча-лааш, чаа эскен шайын сунар чара-ш чачылдыг. Ай-кыс Николаевна Мандал — бо чаагай чачылды уламчылап, аш-чемни чингине тыва езу-биле кылып, бүдүрүп чоруур анык сайгарлыкчы. Оон өг-бүлө-биле ажыдып ал-ган «Онзагай» шайлаарак-тын ажилы чедишкенин эгелзеп деп болур.

Чедишкени. А.Н. Мандал — Россияның көдээ ажил-агый-зынче эки ажылы дээш база «Российжи Кызыл крест» ачы-ду-гун хөй-ниити албан чериниң «Чүрөк» деп хөрек демдек-ниң эдилекчизи. 2012 чылда Тыва Республиканың Эконо-мизмизинде республиканың алыс-экономика хөгжүлде-ге кирип турар улуг үлүг-хуузу өөрүп четтиришкенин эгелзеп деп болур. «Чаң-деминг Россия» политиктиг-тиги Тывада регионалдыг-тының 2009 чылда респу-блика эрттиргени «Тыва-херээженнери» деп мөөрейге-ге тергип херээжен ээ» деп-де шанналга 1-ги черни алган-на төлдүг анык сайгарлыкчы-сы Николаевна-биле ужураш-каны ажыл-херээниң дугайында со-гойдим.

Сайгарлыкчы ажил-ижини чылдан эгелзеп мен. Хөй-чемниилге черин ажыдып-ка ада-иём Лариса Ха-на, Николай Анчьевич база-зы Алим Борисович Ооржак-деткимчени көргүскеннер-и шайлаарак бир хүнде 20-30

Чаагай чаңчылды уламчылаан сайгарлыкчылар.

үнүп-кирип чемненип турар чо-ну-вус улам көвүдзеп. Аш-чемниң шынарынча база хереглекчиге эп-тиг-ээлдек болурунче кичээнгейни угландырып турар бис. Эрзин иштинде албан черлериниң база хууда кижилерниң чагыын езугаар-белен чемни бажыңнарынга че-дир-рип турары-биле чон шайла-ракка онза сонургалдыг апарган. Кожуунда Чонну ажылга хаара ту-дар төп-биле сырый харылаалыг а-жылдап, республиканың тускай со-рулгалыг программаларына ки-рип, ажил чок кижилерни а-жылче хаара тудуп турар бис. Ко-жуунууска буяныг ажил-херек-кылып келген лама-башкылары-высты халас чемгерери — бистиң

илереттис. Бүдүрүлгевистиң он-заланып турар тускай уткалыг чо-гаадып кылган ылгавыр демдээ бар. Ол дээрже аякка куткан сүт-түг шайның изиг бузу — сарыг шажы-ның төмөс-батпас буян-кежиктиг оруун көргүскен өлчөй-удазыны-дыр. Ол демдек Эрзин кожунга, Тыва Республикага бүдүрүп үндү-генин айтыр болгаш бүдүрген аш-чемниң хаптарына парлаттынар. Ам бо хүндерде бараанывысты хөй эвес хемчээлди бүдүрүп турар бис. Республика иштинде рынокче үнеривисте биске немей 4 ажил-чын олут ажыттынар, ажилды чин-гидири-биле чаа дериг-херекселдер негеттинер. Чаа тудуп алганы-высты ийи каат бажыңы-биле бар. Оон бирги каадынга — автомашиналар септеп-кылып чер, ийиги каадынга тыва езу-биле доораан база тыр-кан эъттен кылган манчы, буузаны база үскен далганы бүдүрүп бе-леткээр биче бүдүрүлгени ажыдып алыр сорулгалыг бис. Тудугнуң иштин шеверлээри болгаш одалга системазын кылыры арткан. Бо бүгүнү кылырда, немей акшала-ндырышыкын хереглетирип турар. Моон-биле хереглештир хууда ба-жыңывыстың хериминиң иштинде тудуп алган аңгы бажыңыг бис, аңаа машина дугуйлары солур болгаш демир каңнаар ажилдарны чорудар. Оон иштиги ажилдар-нынга акшаландырышыкын херек. Дугуй солуп кылып черниң чамдык дериг-херекселдери бар, ынаар үш фазалыг электри четкизин кири-ер дээш бажыңың бадыткал-саа-вырларын кылдырып тур бис. Бо чайын дугуй солуп кылып черни болгаш биче бүдүрүлгени ажилда-дып эгелээр сорулганы салган бис.

— Сайгарлыкчы ажылыңар-биле деңге хөй-ниити ажилда-рын база кылып чорудуп турар болгай силер. Бо дугайында кысказы-биле чугаалай каапты-ңарам... — 2005 чылдан эгелеп баштай Бай-Даг сумузуун, оон кожунун Төлээлекчилер хуралының депу-тады кылдыр сонгудуп, чонумга бараан болуп, кожунууска эрге-жок чугула эрге-хоойлу доктаал-дарын коллегаларым-биле кады ажилдап, сонгукчуларның чагыын күүседип келдизис.

2012 чылдың декабрь айдан эгелеп бүгү Россияның хөй-ниити албан чери «Российжи Кызыл крестин» Тывада регионалдыг сал-бырының Эрзин кожунда төлээзи мен. Ынчан ук организацияның ажилдадып турары халас болгаш өртээ чиик программаларына

кожуунуң чоңу киржир аргалыг болганын кириштирген үлүм бар. Чижээ: арыг-шевер херек-селдерин, Чаа-чыл байырлалына белектерни, картофель, ногаа ай-мааның үрезинерин, июнь 1-де бичии чаштарга ойнаарактарны, канцелярия херекселдери дээш, оон-даа өске амыдыралга чугула барааннары чонга чедиштир-дивис. Өкпе аарыына удур про-филактика ажылын чорутушаан, эрткен чылын «Российжи Кызыл крестин» 145 чыл болган оюнга тураскааткан база «Туберкулез чок делегей чырык» деп өөреникчилер аразына болуп эрткен республика чергелиг чурук мөөрейинге Нарын ортумак школазының 6-гы класс-чызы Ай-Херел Куусун 3-кү черни алгаш, соталыг телефон-биле шаңнатканы — бо бүдүрүлгениң чонга боттутузу кадар ажылының түннели-дир.

«Чаңгыс демниг Россия» пар-тиязының Эрзин кожунун Бай-Даг суурда эге салбырының се-кретары болуп, 3 чыл ажилдааш, кадык-чаагай амыдырал дээш бо-думнуң үзөл-бодалым-биле Тес-Хем болгаш Эрзин кожунун эге салбырларының аразына кышкы спортчу оюннар олимпиадазын Бай-Даг суму чагыргазының, пар-тияның суурда кижигүннериниң, деткичи депутаттарның, сайгар-лыкчыларның дузазы-биле 4 чыл улай организастан эрттирген бис. Ам бо хүнде «Чаңгыс демниг Рос-сия» партиязының Эрзин кожунда салбырының политчөүлелиниң кижигүнү мен.

— Ай-кыс Николаевна, эрткен чылдың декабрдан кожунун биче сайгарлыкчылар деткир фондузун директору болуп ажилдап эгелзеп болгай силер. Бо үеде сайгарлыкчы чорук чурт-туң экономика сайзыралына кол идигни бээр күш болганда, эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга кандыг сүме кадар силер?

— Кожунуң даштыкы чурт-биле кызыгаарлажып турар, оон-биле садыг-саарылга, арга-дуржулга солуп, ажил-херекти боттандырып бүдүреринге кончуг таарымчалыг. Ынчангаш респу-бликаның сайгарлыкчы чорукту деткир дээш тускай салдыг сорулгалыг программаларга кожуну-вустуң сайгарлыкчыларын ки-риштирер дээш сорулганы салып турар бис. Анык сайгарлыкчылар боттарының ажил-херээш шу-дадып ажилдаарына фондунуң деткимчези улуг. Эрги чылдарда үлеттинген чээлилерниң эгидилге-зин чедип алыр дээш база кожуну-нуң сайгарлыкчыларынга эвээш хууга чээлилерни бээр, арга-сү-мени кадар сорулгалыг ажилдап турар бис, фондуну бүгү Россия-ның бичии сан-хөөлүг албан чер-лериниң даңзынче кирип алыр дээш хемчеглер алдынып турар. Бо даңзыке фонд кире бээр болза, федералдыг бюджеттен биче сай-гарлыкчы чорукту деткири-биле субсидия акшаларны ап болуру-нуң аргалары бар. Фондунуң акша шимчээшкени улгадыр болза, ко-жууну-вустуң сайгарлыкчыларын деткир арга улгадыр, оон-биле кады социал-экономика хөгжүл-девис деңгели бедир.

— Ай-кыс Николаевна, ай-тырылганыңа долу харыны берип, делгеренгей чугааны кылганыңар дээш четтирдим. Ажил-ижинерге чедишкени-нери база салган сорулгаңар-ның эчизинге чедерин күзедим! Чаяна ЧЫКАЙ чугаалашкан.

Авторнуң тырттырган чурук-тары.

Шайлаарактын холу чемзиг кыстары.

и чемгерип база 2 кижини чаа хаара тудуп турган болза, кижиче ажилдап турар болгаш туттарын 50 кижиче чедир ул-гаш, бир хүнде ортумаа-80-100 кижиче чемненип кээп-тиңдан орулгавыс база не-н. Ажылы-выс деңгели чыл-ычче экижип турарын док-чемненип кээп турар улус ап турарлар. Ук чедишкени-эрге-ле мээң чоок кижиле-н деткимчези, удурткан кол-имниң эпиг-найыралдында чы-зымаанда деп бодаар ажилым уруглары боттары-лыр ижинге хүнден хүнге кып, янзы-бүрү амданныг-ж-биле чоннуң кичээнгейни тудуп, оларның үнелелин, келин чаалап ап турар. Кол-им кижигүннери Сайлык-ней, Елена Корзан, Болду-латова, Сергелен Менди, Оюн, Оттук Менди олар-деминг, найыралдыг ажил-ларлар. Ынчангаш үрүлүгү

Төлээлекчилер хуралының депу-тады кылдыр сонгудуп, чонумга бараан болуп, кожунууска эрге-жок чугула эрге-хоойлу доктаал-дарын коллегаларым-биле кады ажилдап, сонгукчуларның чагыын күүседип келдизис.

ТИИЛЕЛГЕ — ДЕМНИИНДЕ

Тыва Республиканың өөреникчилеринин 6-гы чайгы спартакиадазының программасында спорттун төс хевирин кирген: волейбол, баскетбол, футбол, чинк атлетика, стол теннис, хөл шыдыраа, самбо, хостуг хүреш болгаш тыва хүреш.

Өөреникчилеринин 6-гы республика спартакиадазынга белеткел кожууннарның болгаш хоорайларның школаларына бо өөредилге чылында шыңгы чоруп келген. Спартакиадазының программасына кирген спорт хевирлеринин чамдызынга кожуун болгаш хоорай чергелиг маргылдаалар дооступ, республика чергелиг маргылдаалар эгелзэн. Ол маргылдаалар частың баштайгы хүннеринде-ле кончуг изиг спортчу байдалда эртип турар.

Кожууннарда болгаш хоорайларга эрткен өөреникчи уругларның баскетбол маргылдааларының тиилекчилери, республика спартакиадазынга бирги чер дээш эрткен дыштаныр хүннерде «Херел» спорт залына аразында демисешкенер. Аңаа 12 команда киришкен. Оларның кежигүннери шупту — 1998-1999 чылдарда төрүттүнген уруглар. Командаларны «А» болгаш «В» деп ийи бөлүктөргө чарган. «А» бөлүккө Мөңгүн-Тайга кожуунун командасы ийиги черни, Кызыл хоорайның командасы бирги черни ээлзэн. «В» бөлүккө Кызыл кожуунун командасы — ийиги черни, Ак-Довурак хоорайның командасы бирги черни чаалап алган. Республика спартакиадазынга үшкү чер дээш Кызыл кожуунун баскетболчулары Мөңгүн-Тайганың уруглары-биле ужурашкаш, тиилеп үнгенер.

Оюн үезинде.

Спартакиадазының тиилекчизи ат дээш боттарының бөлүүнө тергидизин уруглар командалары аразында демисешкенер. Ол дээрже Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайның командалары-дыр.

Оларның оюнун сонугал келген көрүкчүлөр-даа, баскетбол маргылдааларының киржикчилери-даа бо ийи команданың аразында демисел чидиг боорун эндеззэннер, чүге дизе боттарының бөлүктөрүнө ол командаларның ойнакчылары дидим болгаш чараш оюнун көргүскенер. Ак-Довурак хоорайның командасының тренери — Чойгана Тамдын-оол, Кызыл хоорайның командасының тренери — Людмила Осина.

Тыва Республиканың өөреникчилеринин 6-гы чайгы спартакиа-

дазынга уругларның баскетбол командаларының аразында шүгүлүп үнүп келген командаларның кежигүннеринин ойнаар аяны көңүс ийи аңгы дээрзи ужуражышкынын баштайгы минуталарында-ла дораан-на көстү берген. Ак-Довурактың командасының кежигүннеринин аразында чараш болгаш дидим оюнуг, ынчалза-даа бодунуу-биле ойнаксаар уруглар көрүкчүлөргө сонугалын хаара тудуп, оларның деткишкенин удаа-дараа ап турганнар. Ынчалза-даа баскетбол коллективиг оюн болган төлээде, ындыг ойнакчыларның халдаашкынары удурланыкчыларның демниг камгалалына таваржып, чамдызы чедишкен чок бооп доостуру оларның «аарыкчыларын-

га» хомуданчыг болган.

Кызыл хоорайның уруглар командасының кежигүннеринин оюн коллективиг демниг чорукка чыгырткан дээрзи оларның оюнун тренериниң уштап-баштап турарындан илдең. Кончуг кашпагай, дидим халдакчы дээрзи илдең уругларның чааскаан халдаарын тренер Людмила Осина чамдыкта соксадып, бөмбүктү аразында өттүржүп, демниг халдаарын үргүлчү сагындырып турду.

Кызылдың командасын хоорайның №3 болгаш №14 школаларының эң дээрэ баскетболчуларындан тургусканын тренер Людмила Осина чажырбады. Оларның аразында бедик эвес дурт-сынныг, ынчалза-даа камгалалдың мурнуку шугумунга

мурнуку шугумунга ой бедик дурт-сынныг ургалалдың артыкы шугу дүрген ээлеппери. Бо оюнунун демниг, хал болгаш камгалалды ко эде тургузуптары — коллективиг спорт хевир ооң кежигүннеринин тренерлериниң белетке

Ак-Довурак хоорай болчу уругларының бөмбүктү бодунга үр «чедип» халдап чор халдакчыны Кызылдың эмиглежип дозуп, «де кан теве тудуп чирин турганнар. Чааскаан кызылчыларның камга халып, төгерикти часп

„ Ак-Довурактың командасының гүннеринин аразында чараш бол дим оюнуг, ынчалза-даа бодун ойнаксаар уруглар көрүкчүлөргө галын хаара тудуп, оларның деткишкенин удаа-дараа ап турганнар.

болгаш халдаашкын белеткээрине шыырак уруглар бар, а узун сынныг уруглар колдуунда халдаашкынын мурнуку болгаш камгалалдың артыкы шугумунга ойнап турганнар. Бо команданың кежигүннеринин оюнунда кол чүүл — бөмбүктү ойнакчы холунга үр тутпайн, халдаарына азы халдаашкынын эгелээрине эпиг черде турар экинче ону кончуг дүрген октап бээр. Кызылчыларның камгалалында бир онзагай чүүл — халдаашкынын

бөмбүктү кири кагылап Ак-Довурактың ойнак аразында бар болган лерни база магадаткан.

Ынчалза-даа кызыл демниг халдаашкынары камгалалына ак-дов куш четпейн баргаш, ий ээлээр ужурга тавар Бирги черни Кызыл командасы чаалап алган

Шаңгыр-оол

Авторнун тырттыр

Кудумчуда ажы-төл

«Эки үе-шаг келген, күзел-чүт-күл-ле бар болза, чуртталгада чүнү кылып база чедип ап болуру кижиниң бодундан хамааржыр деп улуг назылыгларның чугазын бо-ла дыңнаар бис. Шынап-ла, ооң мурнунда чылдарга бодаарга, үе кончуг дүрген хөгжүп турар: соталыг харылзаа, компьютер-техника дээш, черле чүнү чок дээр. «Шаг-шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» деп үлөгер домактың херечизи ол ышкажыл. Ынчалза-даа үе эки талаже өскерилзе-даа, кудумчуда ада-иезиниң тайгааралы чок кылаштажып турар назы четпээрнер ниитилелди дүвүредип турар. Шаанда ада-иелер ажы-төлү чеже-даа хөй болза, аажок кичээнгей салыр, оларны азырап карактаар дээш үйгү-чүдүн чок турган. Чамдык өг-бүлелерниң ажы-төлү он шаа кижиче бээрже, кырган-авалары оларның аттарын будап, харындаа үттүй каапкаш: «сарыг уруг, дыдыраш баштыг, кара кыс, кызыл чаактыг эр» дээн чижектиг адаар турганы чаптанчыг. Хөй өззэн болза, ажы-төлүнүң бирээзиниң холунга кичээнгей чогуңдан эйт тудуспайн баар таварылга турбаан. Ажы-төлүңе ол хире харысалгалыг турганы ол-дур ийи.

Чылдагааннар

Черле ынчаш, эрткен чүс чылдың 80 чылдарында чедир тыва өг-бүлелерге боттарының ажы-төлүңе хамаарыштыр каржы-хажагай, күш дөгээр чорук — ховар таварылга-дыр. Амгы үеде иштиги херектер органның бо талазы-биле бүрүткетинип турар кем-херек үүлгедиишкени хөй. Өзүп ораар ажы-төлүңе, келир салгалга, хамаарыштыр каржы-хажагай хамаарылгалыг ада-иелерге, соңгу адаларга азы иелерге удур

кеземче херектерин доктаамал оттуруп турар. Адал чугаалаары безин коргунчуг, «чаш ажы-төлге хамаарыштыр каржы-хажагай чорук» чүге болуп турарыл? Оларның чылдагааны чүдөл?

Бо-ла бүгүге хамаарыштыр «буруулуг» чүүлдер-ле хөй. Оларның аразында кол черни өг-бүлелерде нарын социал байдал ээлеп турар. Ажыл-агы чок, ооң уламындан даартагы хүнге бүзүрел чок чорук, хөй хостуг үе, түннелинде арага-лаашкын. Арага-дарыже сундулар чорук ындында-ла чединмес амыдыралды улам нарыдадып турар. Мындыг байдалда чурттап турар ада-иелерниң ажы-төлү кандыг-даа кижизидилге албайн турары чугаажок. Олар сарыг хүннү бадыр кудумчу кезип, бажыңында ада-иезиниң эзирик, хапыгыр арыннарын көрбези-биле өөрлери-биле анаа-ла сорулга чок үе эрттирип кылаштап чоруур. Ооң түннелинде

ажы-төл хайгаарал чок артып, (назы четпээрнер-биле ажыл чорудар инспекторлар душ болуп таваржы берзе, экизи ол) туразында чаңнап, кем-херек үүлгедиишкенинниң когараан кижилери ийикпе азы киржикчилери болу бээр.

Амыдыралдан чижек

Бо хүннерде бир мындыг таварылганың херечизи болдум. Ажыл шагының соонда чанар дээш автобус манап турган мен. Мээң-биле автобус доктаар черге элзэн каш кижиги турган. Чаныыстан 4-5 харлыг хире бичии уруг эртип бар чор. Кара чааскаан, ооң чанында кады кылаштап чоруур улуг кижиниң чогу элдептиг болду. Улгады берген угбай уругну кый деп алгаш: «Аваң кайыл, чүге чааскаан сен, уруум?» деп айтырарга, бичии кижиги куду көрнүп, ыглай берди. Танывазы

Саннар-фактылар

РФ-тиң Истелге комитетинин Тыва Республика талазы-биле истелге эргелелиниң дыңнадып турары-биле алырга, республиканың девискээринге 2012 чылдың дургузунда назы четпээрнерниң үүлгеткени 240 (2011 чылда 257) кем-херекти бүрүткзэн. Аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиишкени — 72. Кем-херек үүлгедиишкенинниң 30 хуузу эзирик байдалга тургаш, 40 хуузу бөлүк, 21,6 хуузу улуг улус-биле кады болган. Назы четпээрнерниң ис чок читкениниң дугайында 162 билдириишкени кирген. Кем-херектиг семээшкениннен 103 назы четпээрнер болгаш чаш уруглар когараан. Оларның назы-хары: 1 харга чедир — 9; 1-5 харга чедир—5; 5-7 хар—7; 5-10 хар—7; 10-14 хар—16; 14-18 хар—66 болуп турар. Кижиги холундан 7, кижиниң кадыына аар хора чедиргениниң түннелинде 24 уруг амы-тынындан чарылган, 16 — күштээшкени, 10—күчүлел үүлгедиг хевирлиг болган.

Сайгарылгалыг чүүл

кижиден корга берген хире, аңаа турган кезек кижиги эп-чөп-биле уругну оожургатканывыс соонда, ам-на чүвениң утказы билдинип келген. Белекмаа хоорай иштинче кырган-авазы-биле кирип келген. Кырган-авазы эш-өөрү-биле арага ишкениниң соонда ол эзирээринден төп почта чанында «ужуп калган», а уйнуу кудумчуга кара чааскаан арткаш, углаан черинче кылаштап бар чораны бо. Белекмааның чугаалап турары-биле алырга, авазы ажылдап турар, ынчангаш ол хүннүң-не кырган-авазы-биле хоорай кезип чоруур.

Чугааланып турары безин ам-даа чассыг чаш кижиниң түрөп, шылааны аажок, та кажан чем чиген чүве. Ынчал турувуста, душ болуп, шагдаа машиназы эртип бар чор, оларга ужу-чөвүн чугаалааш, уругну олуртуптар деп баарывыска, ол кээр-генчии аажок алгырып: «Мени бо акыйларга бербенер, кырган-авам чанынга аппарып калыңар!»—дээш, ыглап эгеледи. Шагдаа ажылдакчылары Белекмааны көгүдүп: «Ам кырган-аваңны ап алгаш, сени аваңга аппарып каар бис» — деп тургаш, олуртуп алдылар.

Ада-иениң, кырган-аваларының мындыг хевирлиг харысалга чок чөгенчиг чоруунун уржундан ажы-төл когарат турбайн канчаар. Боттарының-на азырап өстүрүп чоруур чаптанчыг, чаш ажы-төлүңе хамаарылгазы эреңгей болурга, назы четпээрнерге хора чедирген кем-херек үүлгедиишкенинниң көвүдөп турары ол-дур. Бичии Белекмаа биске таварышпаан болза, ооң-биле чүү болур турганын даап бодаары безин коргунчуг.

Ниитилелди бир дүвүредип турар чүүл...

Амгы үеде назы четпээр кижиге

хамаарыштыр күчүлээр херек үүлгедиишкенингей. Шору апарган элз маанчок, мырыңай чаш безин мындыг хевирлиг нерни кылып турары к аажок дүвүренчиг. Ниит дүвү-редип турар чүүл-сияда эвес, а делегейде пээрнерге хамаарыштыр үүлгедикчилерин эвээр тып ап турары. Мындыг херек үүлгедикчилерин херээрне онаашпайн бар дур мен» дээн бодап турар. Россияның иштик органнының дыңна алырга, уругларга удур дөрт кем-херек үүлгедии чүгө чангызы илеретти Мөзү-бүдүш, бодунга туруш чок кижилер уруг кем-херекти үүлгедип тур саа доостурга, дөмей-ле ч тайбың амыдыралче эл мен» деп чүвени билер. Би ниң амы-тынынга чедип олларның ада-иези төлү ап шыдавас, а буруулуг тенниг херим артынга чуртталгазын уламчыла биле чугаалаксап турар чамдык таварылгаларда херек үүлгедикчилерин турар» хуусаалары когар лелерниң халак-хинчээнге аргажок чинк. Бо байдал өөренип көөрү эргежок бодаар мен.

Эргим ада-иелер, а нерни хайгаарап, олар кичээнгей салырын утпа думчуда ажы-төлдүн сал кандыг болуру чүгө улуг ниитилелден дорт хамаар лир үениң салгалдарын к дег камгалап карактаар бис. Чаштарның өөрүшкү кызы, чаптанчыг хүүлүз аас-кежик кайда боор...

Алдыңай БА

Чагааның изи-биле

ЧАШ ТӨЛҮВҮС ДЕГ ЫРЫВЫС-ТЫР

«Төгерик стол»

2011 чылда Барыин-Хемчик кундун культура килдизи ук тураскааткан ырлар чарлаан. Хоочун культура ажылдакчызы, композитор Салчакович Конгарнын кызы-биле ол чарлаттын- деп бодап турар бис.

Алена Иомужап черле ындыг болгай, кандыг-бир аялга алган болза, кижини каттас: «Сөстөр терек, 7, 11 ажык үнүг» дээн ышкыш кирип, негелде тургузуп бээр. Бо удаада база ын- мен алыс Барыин-Хемчик кундун кижиге болгаш, сончуургай мен мен. Ынчангаш «Барыин-Хемчик чуртуну» деп ырның кызып бижип бердим, черле ынч чер-чурт болганда, аа бижиттингир боор

мунунда-ла Алена Иомужап-биле чер-чурт дугайында мөөрейлеринге киржип дуржулгавыс бар. Сүт- тураскааткан «Тывы- оран», Кызыл хоорайга каткан «Хем-Белдири» өске-даа ырларывыс чон- инда шору алгыт берген.

Алена Иомужап теле- долгап келгеш: «Бистиң ысты ырлап турар чүве-дир, ы шуут өскерилге чок, а эрин эдип каан хевирлиг»

«Төгерик столга» сайгарылга үезинде.

садып турар оолдардан: «Бо ырның сөзүн, аялгазын кым бижээни?» — деп айтырарымга, билбес болду. Дискиде база чүгле ыраажыларның адын бижип каан.

Бо аныяктарның кара ту- разында ыры оорлап, ону дис- килерге бижидип, чон мунунче үнүп, ырлажып турарын көргөш, кижиге кайгап ханмас чүве-дир. Ол дээрже шуут-ла кеземче терээнге оонажыр үлгедиг деп санаар кижиге-дир мен.

луг. Черле культура шугумунда ажылдап чоруур улустун ниити культуразы, эртем-билиш бедик, караа көскү, кулаа дыжы, дылы чечен-мерген болур үжүрлүг.

Моон соңгаар мындыг та- варылгалар болдурбазы-биле аныяк-өскенге чагыг-сүме, өөре- диг болзун дээш бо айтырыгны көдүрдүвүс.

Мария КҮЖҮГЕТ,
Россияның Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү, ТКУ-нун
башкызы.

АВТОРНУН
ЭРГЕЗИ

Бо чагааны алган соон- да редакция «Авторнун эргези» деп темага «төгерик стол» эрттирген. Аңаа чо- гаалчылар, композиторлар, прокуратура ажылдакчызы база Россияның авторнун эргезин камгалаар ни- тилелдин Тывада төлээзи киришкен.

Ырының сөзүн ыраажы Игорь Ондар өскерткени билдине берген. Ол редакцияга келгеш, бурузун миннип, дыка далаш үеде Тес-Хем кожуунун наадымы болур дей бээр, авторлары билдинмес чараш ырының сөзүн Тес-Хем

шын чарып алыры — эң кол чүүл. Чижээлээр, композитор ыры бижир чагыгны хүлээп алырда, оң амыдыраарының аргазы чүгле ол чогаалдыкчы ажылы болганда, күрүне аңаа акша төлөп бербес болганда, чагыг кирикчизи-биле тодаргай керээ азы дугуржулганы кылыр үжүрлүг: чагыг удаа өрттөн төлээр бе азы ырының кайы-бир концертке күсүлдөзү дээш кирген орулганың каш хуузун алыр бе. Үстүндө чагааның авторлары ыш- каш байдалга таварышканда (чүгле композиторлар болгаш чогаалчы- лар эвес, а өске-даа мергежилдин кижилери, чижээлээр, чурукчу- лар, садып алыкчылар дээш, өске- даа) ындыг байдалга таварышпас дизе, чүнү канчаар үжүрлүгүл, чүнү канчалза экил, дээрзин «төгерик столдун» кижикчилери сайгарып чугаалашкан.

Россияның авторнун эргеле- рин камгалаар ниитилелдин кежигүнүгө кирип алыры чу- гулазын Новосибирск хоорайда турар ол ниитилелдин Тывада төлээзи Владимир Владимирович Тимофеев тайылбырлаан. Аңаа кирерде чогуур документилерни долдургаш, кежигүгө киреринин дадывырын төлээр.

Авторнун эргезин камгалаар хөй-ниити организациязының төөгүзү 18 чүс чылда-ла мындыг таварылгадан эгелээн чүве-дир.

“Эки шүлүк бижип алыры дээрже чаш төл бодаратканынга деңнежир. А аялга бижиири оон-даа нарын деп бодаар мен.

кылдыр эдип алгаш, ыраажылар Шыңгыраа биле Чинчи Самбага күсүттүргенин чугаалаан. Ынчал- за-даа эгезинде ырының сөзүн кым өскерткени билдине бээр, чогаалчы сайгаржып, ужуражып четкен. Олар ырының сөзүнүн авторунга каржы-хажагай харыы берип: «Шагда-ла чүге чугаала- ваан силер» — деп эпчок чаңнап турганы арын-нүүрге канчап-даа таарышпас. Оң соонда элээн үе эртерге-даа, бурузун миннип кел- бээн. Редакцияга «төгерик столче» база чалаткан, ынчалза-даа «Ырак кожуунче концерт үндүрүп чоруп- тур бис, аңаа киржип шыдапас мен» — дээн.

Кайы-даа тала эпчок байдалга таварышпазы-биле дугуржулганы

Кафе чанынга сандайга дыштанып ора, шүлүкчү дыңнаарга, оң сөзүңге бижип каан ырыны улус аажок сонургал дыңнап, хөйү-биле ол кафеден чөмненип кээп турар болган. Ынчангаш шүлүкчү бир катап эмгежок аш-чем чагыдып алгаш чөмненип-чөмненип: «Өрттөн төлөвөс мен, чүге дизе мээң сөзүмгө бижээн чараш ырыны си- лер үргүлчү ажыглап, орулганы хөйү-биле кирип ап турар-дыр силер» — дээн. Кафениң ээзи шүлүкчүнү судче берипкен. Ынчалза-даа суд шүлүкчүнү шынныг деп шитпирлээн. Ол үеден бээр авторнун эргезинин камгалалы үе аайы-биле улам сайзыраан. Чүгле улус ону ажыг- лавайн, оң ажыын көөрүн чедир

билбейн турарын үстүндө чагааның авторлары-биле болган таварылга база бадыйткап турар.

Бо таварылгада Игорь Ондар ырының сөзүн өскерткеш, ону дис- киге бижиткеш, оон орулга кирип ап турганы, хоойлу езугаар алырга, авторнун эргезин үрөп турары ол-дур дээрзин В.В. Тимофеев тайылбырлаан.

Прокуратураның төлээзи Ольга Юрьевна Монгуш мындыг тава- рылгада кандыг торгаал онаап болурун тайылбырлап берген. 1.Административтик хоойлужудул- га езугаар торгаал онаавышаан, эт-хөреңгизин хавырып болур. 2. Кеземче харысалгазын онаар. Бо таварылгада суд бүгү чүвени шитпирлээр апаар. Ынчангаш А.Иомужап биле М.Күжүгет олар- ның кылып каан күш-ажылын ажыглап, орулга кирип ап турганы дээш И.Ондарны авторлар судка хомудаар эргелиг дээрзин тайыл- бырлап берген.

Республикада шоу-бизнести эгелеп чоруур, ол талазы-биле шору арга-дуржулгалыг апарган- даа аныяктар хөй. Ынчангаш ав- торнун эргезин үрээри —хоойлуну хажытканы ол деп билип алзыннар. Ол дээш харысалганы хүлээнир апаар. Мындыг эпчок байдал тургуспайн, бодун боду хүндүлөп, чогаалдыкчы коллегаларын база хүндүлөп, ак сеткилдиг ажылдап- чурттаар херек.

Светлана БАЛЧЫР.

АЯЛГА БИЛЕ ШҮЛҮК

Композитор өөрүмгө оюн- баштак-биле

Аялга биле Шүлүк ийи Аянынг бир хүн душчу бергеш, Аңгы чораан ийи боду Аялажып танышканнар.

«Аразында тааржырын!» — деп, Ада-ие йөрээп өөрзөн. Шүлүк биле Аялга-даа Шуудал, билчип чурттап берген.

Ай-даа эртпээн, Аялга элдеп, Ам бир шүлүк көрүп кааштын, Эргеленген эжин каапкаш, Эстеңнедип чоруп-ла каан.

Кагырыпкан Шүлүк күжүр Карак чажын чоа тутуп, Хайыралыг Аялга дээш Халагын төп ыглап арткан.

Аялга-даа тоору чок, Арат чондан эпчоксунмайн, Аныяк чаш Шүлүк тыпкаш, Амыр-шөлзөн чурттап берген.

Шүлүк, сөстөр бажын санап, Чүү-даа хөлчок тенип чорааш, Назы-хары дөгүй берип, Биягылы эстип читкен.

Бир-бир сөске чыпшынарга, Билир болгаш олар шоодуп: «Биядынчыын, чагдавал!» дээш, Ыргаңадыр сывырыптар.

Турум эвес Аялганы Тудуп алгаш байысаалы. Адазы кым? Иези чоп Аялганы хай дивезил?

Алена ИОМУЖАП.
Кызыл хоорай.

Шүлүкчү М. А. Күжүгет, композитор А.Г. Иомужап.

Шуут кайгап калган мен. ыны чонга дыңналдыр кым- талап күсүтпээн турган, м-даа Барыин-Хемчикке өөрөйи болу бээр чадавас негелдиг манап турдубус. Георгиевна ук ырыны сөзү, ы-биле кады Тываның авторлар эвилелинге эдил каан турган.

Итай композиторум дыка ап телефон долгаарга: «Бас ыйнаан, таанда-ла чүве кайын турар, сайгар- чубис» — деп оожургадап м. Күзүн «Беш сылдыс» га төвүнүн чанынга чо- ол ырының аялгазын дың- гедым. «Чеди-Хаан» деп ер садындан ол дискини алдым. Ында «Тес-Хемим, а» деп ат-биле бистиң ышкы Шыңгыраа биле Сам- чичи ырлап каан болду. бодумнун сөзүмнү өске- дип алгаш, ырлап турга- ннап кааш, каш хонуктар аар Алена Иомужаптың ип турганы чөп-түр деп кагдым. Дораан-на диск

Бис дээрже назы-харывыс улгады берген, кайывыс-даа уран чүүлге, чогаалга бер- динген улус-тур бис. Сөс-биле утка-шынар чок ойнап, кайы хамаанчок аажылаар сеткил бисте чок. Кижиниң ырызының сөзүн, аялгазын оорлаары дээрже малчын кижиниң болза, кажаада малын сүрүп апарганы-биле дөмей-дир. Эки шүлүк бижип алыры дээрже чаш төл бода- ратканынга деңнежир. А аялга бижиири оон-даа нарын деп бо- даар мен.

Ынчангаш амгы үеде ырлажып турар азы аялга чогаадып турар аныяктар боттары эки өөренип, угаанын шыны-биле ажылдадып, билиг-мергежилдин чөптүг ажыг- лаар болза эки. Ыраажылар база кымның чогааткан ырызын ырлап турарын билип ап чоруур болза эки-дир. Чем чиир дээн болзубус- са, ол чөмни чүден кылганыл, кан- дыг чөмил дээрзин баштай албан билип алгаш, чиир болгай. Ыры, шүлүк база ындыг, чүге дээрже оларның ачызында бистиң сет- кил-сагыжывыс «тодар» үжүр-

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күүрне комитетинин дыңнадыры болза, 2009 чылдың декабрь 16-да Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күүрне комитетинин №134 дужаалы-биле бадылааны арга-арыг участоктарын арендааарының керээзин чарар эргени азы арга-арыгның өзүмнерин са-дыглажырының керээзлерин чарар эргени садарының талазы-биле арга-арыг аукционнарын эрттиреринин чурумунга дүүштүр, 2013 чылдың февраль 29-та Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күүрне комитетинин «Арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарар эргени садарының талазы-биле арга-арыг аукционун эрттиреринин дугайында» №17 дужаалыга үндезилээш, дыштанылга ажил-чорудулгазын боттандыраарыга арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарар эргени садарының талазы-биле аукционну 2013 чылдың апрель 15-те эрттирген.

2. Аукцион 2013 чылдың апрель 15-те 14.00 шакта (тус черниң шагы-биле) эгелээн болгаш 14.30 шакта доозулган.

4. Аукцион комиссиязының хуралын эрттирип турда аукционнуң организациызы (Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күүрне комитети) ауди-бижидилгени кылып турган.

5. Аукционга киржиринин чагыгларын хүлээп алырының талазы-биле 2013 чылдың апрель 15-те №1-ар/2013 протоколунга үндезилээш, аукцион комиссиязы арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарар эргени садарының талазы-биле:

-№1 аукцион единицаның талазы-биле

Аукцион ед- ның №	Арга-арыг участогунуң кадастр дуга- аары, арга- арыг даңзы- зынга күүр- не учедунуң дугаары	Турар чери		Квар- талдың тускай- ла а н шөлдүң №	Шөлү (г а) чылда км.	Ажылгал- дың чөпшээ- рэн хевир	А у к - г а кирген чүүлдүң эге өртээ (чылда аренда төлө-нин эге хемч.) ру б л ь - биле	Долаа- н ы н т у н у (рубль- биле) 100 хуу
		Лесни- чество	Лесни- чество- н у н участо- гу					
1.	17:04:0805 001:136	Ка а - Хем	Сизим	177/1	0,6	Дышта- нылга ажыл-чо- рудулга- зын бот- тандыра- рынга 49 чыл	9503,87	9503,87

аукционну болбаан деп санаан, чүге дээрге дыштанылга ажил-чорудулгазын боттандыраары-биле №1 аукцион единицаның талазы-биле аукционга киржиринин «Тываның геология-шинчилел экспедициясы» ААН-ден оон директору Владимир Михайлович Мельниковтуң өмүнээзинден чүгле чаңгыс чагыг кирген. Россия Федерациязының «Интернет» четкизинде www.torgi.gov.ru, «www.gov.tuva.ru» деп албан-езуунуң сайтызынга аукционнуң түннелдеринин дугайында медээниң парлаттыгын хүнүндөн он хонуктан орайтатпайн база аукцион единицаның эге өртээ-биле (аренда төлөвиринин эге хемчээли-биле) аукцион эрттиргениниң соонда чээрби хонуктан орайтатпайн арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарарын аукционнуң кара чаңгыс киржикчинге саналдаан.

Арга-арыг участогун аукционнуң киржикчизи №1 аукцион единицаны-ның аайы-биле садыглажышкынче үндүрген арга-арыг участогун аренда-лаарының керээзин 1997 чылдың июль 21-де «Шимчевес өңчү-хөреңгиниң болгаш ону садып-сайгарарының күүрне бүрүткелинин дугайында» №122-ФХ Федералдыг хоойлуга дүүштүр бүрүткеткен болгаш арга-арыгга кылыр ажилдарның төлөвилелинге күүрне экспертизаның чогулмалыг деп түннелин организациыга киригениниң соонда айыткан сорулгаларыга (дыштанылга ажил-чорудулгазын боттандыраарыга) ажылгап болур.

Хеймер урууус Чойгана
Васильевна ХОМУШКУНУ
чырык адынга тураскааттым

АВАНЫН ХОМУДАЛЫ

Авазының, ачазының
Хеймер кызы Чойгаашказы
Эрге-чассыг, оюн-баштак,
Каткы-хөгүг, эштиг-өөрлүг,
Спортка ынак, хандыкшылдыг,
Хүрежир-даа чордун, кызым.
Демир-үжүүн тудупканда,
«Сылдысчыгаш» солунунга
Авазынга, башкыларга
Четтиргенин илередип,
Шүлүктөрүн бижип чордун.
Хайлыг, буктуг цифровой дээш
Кара тамы адаандыва

чоруй бардын.

Ада-иен, акыларың, угбаларың,
Хөй-ле санныг чааваларың,
Бисти кагаш чоруй бардын,
Хеймер кызывас Чойгаашкавыс.
Сеткилиң ак, хөңнүң биче,
Каттыраңнаан хеймерегим,
Хомуданчың, харааданчың.
15-ле борбак харлыг хеймерек-
ти оскунупкаш, эгиттинмес кога-
ралда артып калдывас. Ону алкан
опчок, тенек оглум, сени чектевас
мен, кончувас мен, шынын сөглээш.
Төнмес уйгу удаан угбан орнун орта
оглум болуп, кызым болуп артып
каар сен, күжүр оглум, өршээп-ле
көр. Кускун кара-даа бол, төлүң-
ге ынак. Ие кижик төлүңге ынак.
Аваларның сеткилин хензиг-даа
бол, бичин-даа бол, кажан-даа бол,
каая-даа бол, хомудатпайн чоруу-
нар, ажы-төлүс!

Авазы Карак ХОМУШКУ.
Кур-Чер суур.

Тыва Республиканың Куль-
тура яамызы, Республиканың
Улусчу чогаалдыг төвү
Алена Ивановна
ХОМУШКУНУ,
өөнүң ээзи
Артур Анатольевич
ХОМУШКУНУ
элекке мөчээни-биле холбаштыр
ханы кажыдалды дөргүл-төрөл
болгаш чоок кижилеринге иле-
редип, эгиттинмес чидиргени
оларның-биле үлежип тур.

Байыр чедиришкиннер

Чагыгларың саткып чор бис

Эргим, хүндүлүг, ынак ававыс Надежда Мижит-ооловна АН
16-да 60 харлап турар. Ававыс — Россия Федерациязының эмчи
алдарлыг ажилдакчызы, Тыва Республиканың Чазааның, Тыва
Хуралының хүндүлүг бижиктеринин эдилекчизи, күш-ажылды
база оон-даа өске шаңнал-макталдарның эдилекчизи.

Ол 1974 чылдың апрель 16-дан эгелээш, Каа-Хем кожуунуң
суурунун эмнелгезинде хөй чылдарда ажилдап, чонга ачы-буяны
ажылынга кызымаан көргүзүп, ат-алдарны, хүндүткелди чалап

Авамыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр аас-кежикти, ка-
ажылынга ам-даа чедиришкиннерни алгап-йөрээп күзедивис.

Өпейледип өстүрүп каан ававыс сээ
Өөрүшкүнү сеткиливис ханызындан күзедивис.
Аарыгларга, бергелерге алыспайн,
Ажы-төлүң улгаткыже азырадың.
Аал ишти бистер дээштиң кызып чордун.
«Чазыг кылбайн эки чуртта, оглум, кызым» дээш
Чагыгларың саткып чор бис, ынак авай!

Уруглары: Игорь, Долаана, уй

Аал-оранывыстың аас-кежиң

Бистиң эргим, ынак ававыс, Сүт-Хөл кожуунуң Ак-Даш
хүндүлүг чурттакчызы, хоочун эмчи Салбак-кыс Сувандуевна
бо хонуктарда 68 харлап турар. Ававыс бүгү назынында Сүт-Хөл
Бора-Тайга, Алдан-Маадыр, Ак-Даш сумуларының фельдшер-ак-
тузун үр үелер дургузунда удуртуп, ажилдап келген. Ававыс чүтү
ажы-төлүнүн иези болурундан аңгыда, харын-даа ол чеже-чеже
карактарын чырыдып, 50 хензиг чаштарның хинин кескен хин а-
буяныны ишке бүгү назынында бараан болуп ажилдап келгени
ажы-төлү, чоок кижилери, аажок чоргаарланып чоруур бис.
күш-ажылынга ак сеткилин-биле бердингени Чазак шаңналы
ажылдың хоочуну» деп атка, «Шылгаараңгай күш-ажылы» деп
дээнге база хөй-хөй хүндүлүг бижиктерге төлөпиг болган. Че-
хүндүлүг дыштанылгада ораар-даа бол, ол ам-даа буяныны ижи
орай-дүне-даа дивейн, дуза дилеп келгеннерге уйгу-дыжын хара-
дузанын көргүзүп чорууру дээр-ле, ававыстың мергежилинге бе-
уян хөңнүн, биче сеткилин херечилеп турары ол.

Авамыс — бажынывыстың чылыс одаа. Оон хайындырган шай-
нүг аш-чеми, хүнден чылыг шырай-арны — аал-оранывыстың б-
аас-кежи. Ававыстың аржаан суу дег арыг сагыш-сеткили, артыш д-
100 чагыг-сөзү ажы-төлү бистерге өртээ турбас эртинеден үнел-
ачавыс Владимир Доржуевич Монгуш-биле быжыг өг-бүлени туду-
2 кысты чырык черге чаяп, амыдыралдың улуг, ак оруунче үде-
ада-ие. База ол ышкаш он-он уйнуктарының аас-кежиктиг кыг-
кырган-ачазы. Ававыс кенээттеринге, күдээлеринге бодунун аж-
хумагалыг, олар-биле сагыш-сеткилин ижин-кара чокка үлежир-
үнгөн-кирген чонунга, төрөл-дөргүлүңге чугаа-сооттуг, кезээде
сүттүг шайын аартажып ора хөөрежир, эвилең аажы-чаңгыг.

Ынчангаш ававыска төрүттүнген хүнү-биле эң-не кол чүүл ка-
аал-оранынга аас-кежикти катап-катап күзеп тур бис.

Хүндүткел-биле, өөнүң ээзи, уруглары, кү-
оолдары, кенээттери, уй

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттыгын харысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энерге-
тиктөр мкр, 13-те 4 каът
тууйбу бажың. Бажың
ажылгалга дужааттыгын.

«Ажаалга банкызы» ААН
таварыштыр ипотекага ап
болур.

Каш базым черде быжыг
гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алы-
ры — амгы үениң экономиказының
турум эвес байдалдарында силер-
ниң акшаңарны камгалап алырының
эң эки аргазы-дыр.

Ол бажыңдан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура,
өөредилге, көдээ ажил-агый килдиз — 2-03-88, чагаа — 2-17-09,
реклама килдиз — 8-923-383-78-88, очулга — 2-03-87, үлетпүр
— 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 7953. Чагыг 45. Номерни парлагже дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника-
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республика тал-
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээ. Херечиле-
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыгын материалдарның авторларының бодалдары редак-
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгын саннары болгаш өске-даа факты-
дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

1991 чылдың Камри авто-
машинаны садып турар.
Телефон: 89233884638